

Теоретичний огляд проблеми шляхів формування толерантності у майбутніх психологів.

О.М.Гурова кафедра практичної психології КДПУ

У статті акцентується увага на актуальній проблемі психологічного обґрунтування моделей та шляхів формування толерантності. Виділено, що проаналізовані підходи науковців не виділяють, а лише окреслюють сферу для виділення родової діяльності, яка обумовлює розвиток у особистості ознак толерантності. Обґрунтована власна теоретична позиція стосовно шляхів формування толерантності у майбутніх психологів.

Актуальність і мета дослідження. Останнім часом феноменом толерантності зацікавилися багато дослідників [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [9], більша кількість з яких знаходять загальні позиції з приводу розуміння сутності та видів цього поняття. Питання ж про моделі та шляхи формування толерантності розглядаються епізодично. В даній статті ми поставили за мету проаналізувати існуючі погляди науковців, які виступили підґрунтям нашої теоретичної позиції стосовно шляхів формування толерантності у майбутніх психологів.

Аналіз літературних джерел засвідчує існування багатьох підходів до формування толерантності, що ускладнює розуміння сутності цього процесу. Поруч із достатньо простими за змістом, існують і складні та технологічно заплутані підходи. До перших ми відносимо так званий «вентиляціоністський» підхід Берковіца, який засвідчує, що зниження агресивності відбувається за допомогою «випускання пару» та розрядки негативних емоцій. До складних і технологічно заплутаних підходів відносять формування толерантності через розвиток взаємодопомоги, альтруїзму, емпатії [Асмолов, 2002].

Досить цікавою за своїм змістом є концепція Г.У.Солдатової, яка в основу формування толерантності, поклала декілька принципів. Перший – принцип мультикультуралізму, під яким вона розуміє комплекс ідей, цінностей та дій, які сприяють рівноправному і взаємовигідному співіснуванню різних культур, етнічних та соціальних груп в одній країні. В

практичному плані це означає напрацювання спільних правил і норм взаємодії в єдиному економічному, правовому і соціальному полі. Реалізація цієї задачі передбачає формування соціальної компетентності підростаючого покоління, складовими якої є: знання і вміння будувати позитивні стосунки з людьми, які не схожі між собою за расовими, етнічними, релігійними, соціальними і світоглядними ознаками.

Одним із шляхів вирішення означеної задачі Г. У. Солдатова пропонує тренінг толерантності, який представляє собою певну міжкультурну подорож, досвід якої сприяє виживанню і адаптації особистості в оточуючому світі.

Другий принцип – синергізму передбачає об'єднану сумісну діяльність. При реалізації ідеї синергізму виникає проблема: як об'єднати альтруїстів і егоїстів, прагматиків і романтиків в розумінні проблеми толерантності? Необхідність постановки таких проблем демонструє складність реалізації формування толерантності на практиці в зв'язку з поєднанням несумісного. І тут напряду постає одна з найбільш складних проблем, яка виникає при розробці психологічних технологій формування толерантності, - проблема її межі.

Наступний принцип формування толерантності за Г.У.Солдатовою – пошук альтернативної етики, задачею якої є заохочення прагнення до цілісності та інтегрованості особистості. В даному контексті перед особистістю в першу чергу постає проблема прийняття своїх негативних властивостей. Така позиція означає не стільки витіснення негативних характеристик власного «Я», скільки прийняття світу і себе в цьому світі в усьому різноманітті позитивного і негативного, приємного і неприємного, звичного і незвичного.

Ще один принцип – активної толерантності визначає найважливішу задачу розробок Г.У.Солдатової – не лише сприяти підвищенню психологічної стійкості людини, формувати норми толерантної поведінки і загальну установку на прийняття іншого, а розвивати таку якість особистості,

яку можна визначити як активну толерантність. Активна толерантність передбачає позитивну спрямованість особистості, креативність і розвиток здібності контролювати свої вчинки в стосунках між людьми відповідно формулі: розуміння і прийняття, плюс співпраця, плюс дух партнерства [9].

У результаті реалізації зазначених принципів формування толерантності особистості, по суті, означає напрацювання життєво необхідних соціальних навичок, які дозволяють оволодіти складним мистецтвом жити в злагоді з собою та іншими: мова йде про навички позитивної взаємодії, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, напрацювання способів успішної комунікації, формування соціальної адекватності і компетентності, соціально-психологічної стійкості, соціальної чутливості, здібності до емпатії, співчуття, співпереживання, корекція самооцінки, розвиток почуття власної гідності і поваги до досягнень інших, аналіз і пізнання свого «Я» і свого «Я серед Інших».

В дослідженнях Є.Ю.Клепцової аналізуються психологічні умови формування толерантного відношення керівників. Автор вважає, що в якості таких можуть виступати: підвищення сензитивності керівників до ідей толерантності як гуманістичної цінності, особистісно-орієнтоване ставлення до всіх суб'єктів педагогічної взаємодії; активізація механізму терпіння (витримка, самовладання, самоконтроль) і прийняття (розуміння, емпатія, асертивність) [5]. Зазначені умови можуть бути реалізовані завдяки спеціально розробленій програмі «Психологія і педагогіка толерантності для керівників загальноосвітніх закладів», яка має три рівні.

Перший рівень містить базовий або основний модуль, який передбачає лекційний курс, орієнтований переважно на теоретичні знання зі сфери ціннісних основ толерантності.

Другий рівень містить інтерактивний модуль, який об'єднує в собі практичні заняття, в рамках яких відбувається накопичення життєвих, професійно-значущих навичок вирішення практичних цілей психології і педагогіки толерантності. В рамках даного рівня передбачено проходження

спецкурсів: «Проектування толерантного іміджу керівника», «Ефективні навички керівника», «Керівник і лідер: на шляху до толерантного керівництва».

Третій рівень містить консультативно-консалтинговий модуль, який залучає слухачів до виконання конкретних практичних завдань: написання рефератів, дипломних та кваліфікаційних робіт по психології і педагогіці толерантності, психології толерантності в управлінні, навчання на толерантній основі, виховання толерантності.

Будуючи стратегію формування толерантності у старшокласників А.М.Байбаков до структури останньої включає навички незалежного мислення, критичного осмислення і напрацювання суджень, які базуються на моральних цінностях. Виходячи з означених складових толерантність розуміється А.М.Байбаковим одним із факторів конструктивного спілкування.

Запропонована науковцем модель формування толерантності базується на цілісному підході і розглядається як рух від випадково-ситуативного прояву толерантності, через визнання можливих толерантних стосунків, які пропонуються вчителем, до доброзичливих стосунків в малій групі, від них – до становлення толерантності, яка виходить за межі малої групи, готовність учнів до самовдосконалення [2].

Зміст діяльності по формуванню толерантності в концепції А.М.Байбакова включає в себе:

1. Формування уявлень дитини про себе як про унікальну, самоцінну, неповторну особистість.
2. Розвиток уявлень про інших людей на основі співставлення себе з ними, виділення схожості і відмінностей.
3. Повідомлення знань про оточуючий світ відповідно з базовою програмою (особливості культури, побуту, укладу, сімейного життя і т. ін.).
4. Виховання активної життєвої позиції [2].

Н.Є.Синякова в своїй роботі «Системний підхід до формування толерантності педагогів-психологів» вивчає толерантність багатоаспектно і цілісно. Толерантність розглядається як психічна властивість, тобто стійка в часі індивідуально-психологічна характеристика особистості. Системний підхід у вивченні феномену толерантності полягає в урахуванні його інтегрального характеру. В якості компонентів психологічної структури толерантності виступають мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий і поведінковий. Системний підхід автора дозволяє визначити критерії готовності до толерантних стратегій професійної діяльності педагога-психолога на основі прописаних компонентів: знання, вміння, відношення (К.К.Платонов). Н.Є.Синякова виділяє наступні складові знань і вмінь:

1. «Я-толерантність», яка передбачає самопізнання, самоповагу, самокритику, саморегуляцію, креативність, широту меж «Я», самодостатність, розвиток своєї суб'єктивності.
2. «Ти-толерантність», яка передбачає взаємопізнання, взаємоповагу, здібність до створення сприятливого середовища для діалогу, підсилення особистості партнера в процесі спілкування.
3. «Ми-толерантність», яка передбачає здібність до фасилітації (А.Г.Асмолов), здібність здійснювати керівництво, тобто формулювати цілі і організувати людей на досягнення цих цілей, створенні необхідних стимулів, вміння навчати (М.Вудкок, Д.Френсис), відчуття новизни, альтруїзм, добре розвинутий репертуар соціальних ролей, здібність здійснювати вплив і протистояти впливу [7,65].

По суті, дані критерії розглядаються автором у якості принципів формування толерантності.

Дворнікова Є.Н. у своїй роботі «Проблеми виховання толерантної особистості через формування культурної ідентичності» підкреслює, що успіх процесу формування толерантної свідомості пов'язаний з подоланням кризи культурної ідентичності. Можливість прийняття іншої точки зору

потребує наявності стійкої ідентичності особистості. Стійка позиція сильної в психічному плані і розвиненої в культурному відношенні особистості, а також її культурна самосвідомість забезпечують терпиме відношення до того, хто «не схожий на мене». Серед педагогічних технологій найбільш точно орієнтованих на розвиток толерантності, автор виділяє такі, які є особистісно-орієнтованими, мають діалогічну основу, рефлексивні, емоційно насиченні і створюють імітаційний простір [3, 50-74].

Усі розглянуті підходи єднає те, що вони не виділяють, а лише окреслюють сферу для виділення родової діяльності, яка обумовлює розвиток у особистості ознак толерантності. Між тим у роботах багатьох зарубіжних авторів (К.Роджерс, М.Ліпман, Д.Кеннеді, М.Грегорі) сама родова діяльність пов'язується з надбанням демократичних і гуманістичних цінностей, уміння жити в громадянському суспільстві з підтримкою (фасилітацією) процесу розвитку особистості, груп і спільнот в умовах їх самоорганізації. Така думка для нас є особливо цінною, адже навчання навичкам фасилітації виступає одним із базових при підготовці майбутніх психологів. Саме така логіка міркувань приводить до формування нашої гіпотези про те, що формування толерантності майбутнього професіонала-психолога безпосередньо пов'язано зі становленням у нього навичок та вмінь фасилітативної діяльності як недирективного управління саморозвитком і самоорганізацією особистості. Саме в цьому, педагогічному і дослідницькому, контексті прийнято вважати аксіоматичним, що психолог-фасилітатор є професійно-толерантною особистістю.

Основний матеріал дослідження. Аналіз навчальних планів і робочих програм вищих навчальних закладів, показує, що фасилітації навчають на факультетах підготовки психологів в межах цілого ряду курсів. До них відносять такі як: «Основи психологічного консультування», «Групова психотерапія», «Психологічна допомога особистості», «Методика викладання психології» і т. ін. Незважаючи на це наші спеціальні дослідження і аналіз практики професійної діяльності молодих психологів

показує, що як рівень толерантності випускників, так і навички фасилітативної діяльності молодих спеціалістів є вкрай низькими. Даний факт можна пояснити різними причинами. Однією із ведучих є та, що фасилітація інтерпретується як супровід або забезпечення, використання психологічних знань або технологій для досягнення практичного результату.

На практиці фасилітувати/супроводжувати означає володіти певними знаннями і вміннями зі сфери психології і коректно використовувати їх в ситуації допомоги клієнту. Насправді фасилітативна діяльність – це, перш за все, особистісно-орієнтована допомога, яка пов'язана з прийняттям неповторності особистості клієнта, з його вмінням обходитись ресурсами власної моделі природної саморегуляції. Відповідно цій моделі психолог – це людина, яка наділена особливими професійно особистісними якостями, які дозволяють їй виступати в якості ментора або експерта з питань рішення життєвих ситуацій клієнта. Дана модель є директивною, яка відповідає існуючій системі підготовки психолога, але яка суттєво розходиться з принципами особистісно-орієнтованого навчання.

У зв'язку з цим наша експериментальна модель формування фасилітативної діяльності (в межах традиційних курсів групової психотерапії та основ консультування) була побудована на основі змісту так званого «буферного» або «перехідного» навчального простору, розробленого в концепції особистісного змінювання професора П.В.Лушина [6]. Коротко викладемо його основні принципи:

1. Принцип абсолютного позитивного (або екологічного) ставлення проти принципу умовно позитивного відношення. Згідно принципу традиційної моделі, дії студентів (рівно як і викладачів) кваліфікуються як успішні лише в тому випадку, якщо вони відповідають очікуванням або стандартам певної авторитетної особи або інстанції. В моделі екологічної буферної дисципліни не лише зміст, але і право на вираження власної позиції – справа сумісного обговорення в межах колективного суб'єкту. Екологічне відношення є базовою характеристикою здорової системи.

2. Принцип переходу – «порядок через хаос» проти принципу поступового змінювання. В традиційній моделі педагогічне змінювання представлено в формі зворотного і лінійного. «Хаотичні явища» типу порушення поведінки, навчальної тривожності, низької успішності розцінюються як явно негативні. Викладачам наполегливо рекомендують уникати їх рецидивів. В моделі «буферної дисципліни» подібні явища інтерпретуються як природні і, досить часто, як необхідні інтегруючі реакції на певні моменти групової динаміки. В даному контексті хаос вказує на можливість переходу на більш високий етап розвитку. Підкреслимо, що процес переходу в даному випадку також відрізняється ознаками незворотності, не лінійності: незворотність означає, що ніяка відкрита соціальна система не здатна на пряме відновлення колишнього стану; нелінійність передбачає те, що характер змінювання відбувається далеко не завжди в формі поступового кількісного накопичення. Часто найменші змінювання в системі індивідуального і групового розвитку приводять до тотального педагогічного ефекту (так званий «ефект метелика»).

3. Принцип невизначеності: ні швидкість, ні стиль, ні результати групового процесу не можуть бути завчасно передбачені проти принципу повної детермінації навчально-виховного процесу. В традиційній педагогічній моделі прийнято вважати незаперечним, що невизначеність і невпевненість викладача в характері і в результатах педагогічних дій є синонімами педагогічної невдачі. Як наслідок – навчальний процес регулюється не лише навчальною програмою і планом заняття, але і загальними інструктуючими матеріалами по типу методичних рекомендацій. В моделі «буферної дисципліни» всі її компоненти – індивід, група і програмний зміст – складають єдине ціле. Результати взаємодії цих компонентів мало передбачувані: елемент, який гальмує розвиток системи, згодом може взяти на себе функцію конструктивного перетворювача, який запускає появу неадитивних новоутворень. Окрім того, система абсолютно «доброзичлива» до використання будь-якого із стилів педагогічного

керівництва або навчальної діяльності. Іноді фасилітатор може обрати лекційну форму викладання або відпрацювання певного матеріалу у вправах, або, навпаки, надати учням повну свободу в генеруванні навчальної задачі самостійно: стиль скоріше розширює свободу, ніж стримує її.

4. Принцип колективного суб'єкту як сумісної групової ідентичності, взаємного залучення і розподілення відповідальності проти принципу індивідуальної відповідальності суб'єкту (викладача або студента, вчителя або учня), який претендує на повний контроль за тим, що відбувається. Суб'єкти традиційної педагогічної моделі або ігнорують, або уникають таких проявів системності, як групові інтереси, цінності, колективна ідентичність. В моделі «буферної дисципліни» колективний суб'єкт трактується як умова самоорганізації, ресурси якого вкрай рідко підсилені окремому індивіду. Дана модель представляє індивіда і соціум в термінах відкритих систем, їх цілями є: єдність в багатобразності, автономія у взаємозалежності, індивідуальне здоров'я як елемент і результат групового здоров'я. Групи, які не володіють даними властивостями, відчують труднощі в утворенні колективного суб'єкту; тому існує велика вірогідність їх розпаду або переформування. Соціальні формування, які подібні проблемно-орієнтованій групі «буферного типу», тяжіють до колективного смислового простору («між»). Це підвищує х виживання в умовах близьких до екстремальних.

Слід також відмітити, що феномен опору в навчальній групі, який є частиною перехідної системи, ідентичний механізму захисту на рівні індивіда. З одного боку, даний механізм є джерелом протидії новому в перехідній системі, з іншого – умовою подолання процесів застою [9,275-276].

Згідно даної моделі побудови навчальної дисципліни, навчання фасилітації в формі традиційних дисциплін «Основи консультування» і «Групової психотерапії», набуває незвичного характеру. Студенти мають можливість перш за все: а) сканувати перехідний простір між навчанням реальним життям, б) спрямувати виявлені проблеми на навчально-

професійну дійсність, в) зафіксувати принципову неможливість індивідуального рішення проблеми, г) розподілити відповідальність за рішення проблемної ситуації в межах навчальної групи пошукового типу, д) на базі проходження певної групової динаміки сконструювати нові можливості особистісного, професійного і соціального розвитку. Лише в подібній ситуації толерантність виступає не в якості умови для збереження «абстрактного миру» між конфліктуєчими позиціями (або навчальної дисципліни), а умовою для побудови несуперечливого і екологічно виваженого соціального простору подальшого розвитку.

Реалізація даних умов в педагогічному або психотерапевтичному контексті представляє собою зміст фасилітативної діяльності, в межах якої формується професійна якість психолога – толерантність.

Висновки. Аналіз теоретичних основ формування толерантності дає нам можливість констатувати, що:

1. Існуюча, переважно директивна, суб'єктно-об'єктна і пояснювально-ілюстративна за своїм характером, система підготовки психологів виключає цілеспрямоване формування професійних якостей, які обумовлюють діалогічні, суб'єктно-суб'єктні якості особистості.

2. Аналіз поглядів науковців щодо формування толерантності дозволяє виділити їх суттєвий недолік: вони не враховують основного виду діяльності, в межах якого толерантність може бути сформована як професійна якість, а саме – фасилітативну діяльність.

3. Формування фасилітативної діяльності як недирективного управління розвитком особистості представляється доцільним при умові реорганізації таких прикладних навчальних дисциплін як: «Основи психологічного консультування», «Групова психотерапія», «Психологічна допомога особистості», «Методика викладання психології» в режимі так званої «буферної дисципліни». Її принципи визначені в концепції особистісного змінювання П.В.Лушина.

В подальшому ми спробуємо підтвердити гіпотезу, згідно якої цілеспрямоване формування фасилітативної діяльності студентів-психологів в межах дисципліни «буферного типу» створює сприятливі умови для розвитку толерантності як професійно значущої якості психолога. У випадку підтвердження даної гіпотези ми отримаємо підстави для інтерпретації толерантності психолога в якості активного сприяння розвитку особистості клієнта.

Література:

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000.
2. Байбаков А.М. Модель развития толерантности старшего подростка как ориентир в педагогическом целеполагании.
3. Дворникова Е.Н. Проблемы воспитания толерантной личности через формирование культурной идентичности. В кн. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений: Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 368 с.
4. Зимбули А.Е. Почему терпимость и какая терпимость? //Вестник СПбГУ. 1996. №3. С.23-27.
5. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности. М.: Академический Проект, 2004.
6. Лушин П.В. Психология личностного изменения. – Кировоград, Полиграфическо-издательский центр ООО «Имэкс ЛТД», 2002. – 360 с.
7. Синякова Н.Е. Системный подход к формированию толерантности педагогов-психологов //Психология и школа., 2004. №4, с. 61-66.
8. Ситаров В.А., Маралов В.Г. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе. М.: Академия, 2000.
9. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Жить в мире с собой и другими: Тренинг толерантности для подростков. М.: Генезис, 2000.